

Екипът на дигитален архив „Стари Цариброд“ представя на Вашето внимание част от книгата „Димитровградският /Царибродският/ говор“ на изследователя Рангел Божков. Както самият автор споделя, целта на това изследване е да се представят характерните особености на царибродския диалект, като част от северозападните български говори и по-специално нерезделна част от белоградчишко-трънския диалект и в географско отношение негов център.

Нашето желание е чрез бесплатен и неограничен достъп, широката общественост да се запознае с този интересен труд и да подпомогне дейността на различни изследователи на царибродската култура, история и писменост в нейните разнородни аспекти на развитие.

Приятно четене!

Екипа дигиталног архива “Стари Цариброд“ Вам представља део књиге “Димитровградски / Царибродски/ говор“ аутора Рангела Бошкова. Као што је и сам аутор рекао, циљ његовог исраживања је био да се представе карактеристике и особине царибродског дијалекта, као дела северо-западних бугарских говора и посебно као саставног дела дијалекта области Белоградчика и Трна.

Наша жеља је да се путем бесплатног и неограниченог приступашира јавност упозна са овим интересантним радом, као и да се помогне активност других људи који истражују царибродску културу, историју и писменост у различитим фазама њиховог развоја.

Пријатно читање!

алът на това явление излиза извън границите на царибродските села и се губи на запад от Пирот.

6. Аналитично изразяване на формата на стария инфинитив и супин с да+лична глаголна форма: *Тù трéбве да си глéдаш стóкуту. Он мòже да чéка, ама онá не мòже*. В царибродския говор не се откриват следи от синтетичното изразяване на инфинитива и супина.

7. Аналитично изразяване на бъдеще време с частица че+формата за сегашно време на спрегаемия глагол: че~йдем, че~му~кàжем и др. Този общобългарски облик (по модела на образуването) е единствен за изразяване на бъдеще време в говора на всички села.

8. Наличие на четвърто (преизказно) наклонение: *Тèтка ми кàза, че~айдùци разбили кошáрутu при~горùту* и др. Общобългарските преизказни форми се срещат в говора на всички села.

9. Използване на общобългарската богата темпорална система.

СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ

Общи сведения

Категорията на съществителното име в царибродския говор е извървяла почти същия път на развитие, който е специфичен за целия български език, и естествено е да се характеризира със същите основни особености, отделящи нашия език от групата на славянските езици.

В плана на съдържанието и в плана на изразяването няма нито една особеност, нито едноявление, които да не се срещат и някъде другаде из българското езиково землище.

При кратката обща характеристика на съществителното име в царибродския диалект няколко явления имат особено значение за доказаване на неговата същност: проблемът за аналитичното развитие и някои падежни остатъци, наличието и изразяването на категорията определеност и съдържанието на категориите на съществителните собствени лични и собствени фамилни имена.

Видове съществителни имена

Видовете съществителни имена тук се определят според техния състав и значение:

В основната си част съществителните имена имат един корен в състава си, т. е. те са прости по състав: *бáба, брат, водà, бáбин, брацкi, глáвъn, избор* и др. В царибродския говор се употребяват, макар и не в такива размери, както простите по състав съществителни имена, така и голям брой сложни съществителни, т. е. съществителни имена, в чийто състав се откриват повече от един (обикновено два) корена. Най-често се срещат следните структурни типове сложни думи: съществително+глагол (*вòдобрàн 'външна дървена част на прозорец', вòдовъртеш, вòдондсъц, вòдопðай, вòдопðиште, вòдосвèт, грëдорèт, дùшевадник, дùшевадъц, листопàт, морùзоронàчка, брòгрица* и др.), глагол+съществително (*вòртмòпàшка, вòртоглáвъц, скубíсвекðрва, мòрдогùзица*), прилагателно+съществително (*дебёлоглáшина, дòбровòлъц, друговèръц, нò*

восèлъц, цёроzùбавъц 'човек, чиито устни не закриват изцяло зъбите'), прилагателно+глагол (*йáсновидъц, живёвл'ák, мнёгознáйник, пòрвотòк, сáможивн'ак, сáмотвòрън*) и др.

С оглед на тяхното словообразуване съществителните имена се делят от синхронно гледище на непроизводни: *женà, ногà, рука* и др., и производни: *буkàr, ваl'ávъц, кокошлè, орысница, подбàдник, скубíсвекðрва* и др. Простите по състав съществителни имена се делят от своя страна на непроизводни и производни. Сложните съществителни имена са само производни. Производните съществителни имена са обект за изследване на словообразуването. Затова с оглед на тяхното образуване те се разглеждат тук от синхронно гледище в раздела „Словообразуване на съществителните имена“.

Непроизводните съществителни имена в царибродския говор по брой са по-малка част от производните. Трябва да се посочи, че сред тях преобладават онези съществителни имена, които по форма и значение са общународни (често пъти и общославянски) лексикални единици. Ето някои по-характерни и по-често употребявани непроизводни от синхронно гледище съществителни имена в царибродския говор: *бáба, бáйр, бáра, бар'ák, баштà, бíвол, бíло, бор, брат, бùбрек, бùс, бùца, бòс, вàло, вар, ведрò, вíла, винò, влас, водà, вол, вратà, врёме, вёлк, вёлна, вёр, далàк, дёвер, детè, длан, дол, дòма, дрен, дроп, друм, дùн'а, дьшь, дън, звер, sum, езíк, жàба, жар, женà, жиля, жир, жито, земл'а, зѝма, змиà, зърнò, ива, иглà, ижа, икôна, йме, йáвор, йùже, кавè, кàка, кал, кràва, камàра, кáпа, копиña, кàца, клéб, кòджа, козà, колибà, кòло, кòнка, кòн', корà, корито, кос, косà, коч, крилò, крук, крùша, кùка, кùла, куп, кùче и пце, леп, лèто, лèча, лòй, лèл'а, магàре, майк'а, маалà, мàса, мецà, мел, мèсто, млèко, момà, морè, морùс, мрёжа, муш, мъглà, нàва 'митическо същество', ногà, нок, нос, нош, ноch, овèс, око, официà, памùк, парà, пèпел', перò, пíле, пlàс, плèва, плук, покрùва, прàсе, просòд, пут, ращето, ребрò, рак, рибà, рок, росà, рукà, ръцà, ръш, свечà, свин'а, селò, сèме, сёно, сестрà, син, сítо, слàма, снàа, сноп, стра, стут, сълп, сърп, телè, тестò, тиква, тор, торбà, тулàн, тутùн', ўк'а и ўйк'а, ўю, устà, цер, цревò, час, чèло, чичà, ѕиле, ѕило и др.*

По значение съществителните имена се делят на:

1. Съществителни собствени имена. В царибродския говор категорията на съществителните собствени имена (лични и фамилни) има важно значение, както бе посочено по-горе, за разкриване същността на този диалект.

а) Собствени лични имена. Най-често употребяваните собствени лични имена в селата на царибродския район са:

Мъжки род: *Андрéйа, Андстòл, Асèн, Аспару, Божѝл', Борѝс, Васíл', Вацко, Вéса, Владимиr, Гàнчо, Гéнчо, Гéрго, Гéга, Гéдо, Гéши, Гéко, Димитр, Ивàн, Илѝйа, Йордàн, Кíрил, Кíро, Кòла, Кòста, Костадѝн, Крùм, Л'ùбен, Марин, Мѝлко, Митко, Мита, Найден, Никòла, Пётр, Пёрован, Рàнгел, Рàнко, Ристо, Сáнко, Славко, Симеон, Стамѝр, Станиско, Стàнчо, Стойан, Тодор, Трайко, Тройан, Цветан и др.*

Тук чуждото влияние е съвсем незначително и се изразява само в употребата на няколко имена като *Бранко, Здран, Йован, Милутин*,

Милодрак, чиято употреба е ограничена в най-западните населени места. Както се вижда, формата *Милодрак* е фонетично и словообразователно приспособена към закономерностите на царибродския говор (*Миодрак* — *Милодрак*).

Женски род: *Анка*, *Бил'ана*, *Бисерка*, *Бонка*, *Борйка*, *Бдрка*, *Васка*, *Вел'ка*, *Вена*, *Вेра*, *Веселка*, *Голубинка*, *Гранка*, *Гроздена*, *Г'урга*, *Данка*, *Димитрана*, *Дмитра*, *Добра*, *Евдокийа*, *Елена*, *Иванка*, *Икдана*, *Нагода*, *Йулка*, *Йордана*, *Йорда*, *Каменка*, *Ката*, *Катина*, *Костадинка*, *Л'убинка*, *Л'убка*, *Мада*, *Мара*, *Марина*, *Милка*, *Митра*, *Нада*, *Наста*, *Нетка*, *Николина*, *Олеа*, *Параскева*, *Пенка*, *Петра*, *Петрана*, *Ратка*, *Ристена*, *Росица*, *Роска*, *Ружа*, *Руска*, *Светла*, *Славена*, *Сладка*, *Свilenka*, *Снежа*, *Спаска*, *Стана*, *Стойанка*, *Стойменка*, *Танка*, *Теменушка*, *Тинка*, *Тодора*, *Тодорка*, *Трайанка*, *Цветана*, *Цветанка* и др.

В диалектните материали от Пирот и с. Суково са записани собствени лични имена като: *Бранислава*, *Здрица*, *Лена*, *Л'убица*. Посочените имена, очевидно под сръбско влияние, не се употребяват в по-източните села на Царибродско.

Българските имена по-добре се пазят в ново време и при собствените лични имена от мъжки род.

б) Собствени фамилни имена. Собствените фамилни имена най-често се образуват със словообразователен формант *-ов/-ев*, обеззвучени *-оф/-еф*: *Александров*, *Андреев*, *Андонов*, *Арсов*, *Асенов*, *Бодданов*, *Бушков*, *Васев* (*Васев*), *Василов* (*Василев*), *Велинов*, *Венков*, *Веселинов*, *Георгиев*, *Глигров*, *Гогов*, *Гог'ин*, *Годеш*, *Горев*, *Данков*, *Данчев*, *Димов*, *Драганов*, *Еленков*, *Златев*, *Златков*, *Иванов*, *Йорданов*, *Каменов*, *Кирков*, *Колев*, *Костадинов*, *Кръмов*, *Лазаров*, *Леков*, *Лилов*, *Л'убенов*, *Манчилов*, *Михайлов*, *Милев*, *Митков*, *Младенов*, *Николов*, *Павлов*, *Панайотов*, *Петков*, *Петров*, *Радославов*, *Ратков*, *Рашков*, *Ристев*, *Спасенов*, *Станисhev*, *Стеванов*, *Стойанов*, *Тасков*, *Тодоров*, *Томов*, *Тодешев*, *Трайанов*, *Цветанов*, *Цветков* и мн. други.

В диалектния материал за Пирот се срещат собствени фамилни имена, образувани с формант *-ич*: *Цурич*, *Здрич*, *Владимирович*, *Найденович*, заедно със *Станков*, *Л'убенов* и др. В материалите за с. Суково се намират следните примери: *Г'оргийевик*, *Петровик*, *Ристик*. За собствените фамилни имена от типа *Златев-Станков* има исторически основания да се смята, че са били обичайни много по на запад, но от синхронно гледище диалектният материал от Пирот показва известна конкуренция на имената от типа *Веселинович*, *Станкович*.

в) Родови имена. Названията на по-често срещаните в царибродските села собствени имена за родове (фамилни родове) са: *Андрееви*, *Цукоши*, *Иванови*, *Младенови*, *Павлови*, *Рашкови*, *Стеванови*, *Стойанови*, *Тодорови*; *Велкофици*, *Гарванофици*, *Главурдинци*, *Гог'инци*, *Киринци*, *Кафци*, *Кова̀ефци*, *Кошарефци*, *Пеинци*, *Рогожарци*, *Терзинци*; *Цукини*, *Жъмбини*, *Караленини*, *Кирини*, *Колени*, *Манчини*, *Минчини*, *Марик'ини*, *Митчини*, *Мутавчиий* и др. В собствените имена за родове от типа *Младенови*, *Петкови* съгласната в понякога изпада: *Младенои*, *Петкои* и др.

2. Съществителни нарицателни имена. Тези имена са най-многобройни. Биват: конкретни (за лица, предмети, вещества и др.) и от-

влечени (абстрактни), събирателни и за единичност и др.

а) Конкретни нарицателни имена: за лица: *арапин*, *арнаутин*, *биволар*, *девер*, *з'апач*, *иман'ар*, *каруцар*, *медар*, *месар*, *мученик*, *ородрица*, *пакосник*, *помагач*, *прегач*, *предачка*, *преселник*, *свин'ар*, *свиридиц*, *сденк'ар*, *слепъц*, *торлак*, *тупанцийа*, *убосник*, *уйк'а*, *уйченник*, *конник*, *който* пръв известява у момата или момчето за пристигането на сватбата', *шилегар*, и мн. др.;

за предмети: *бесил'ка*, *ванела*, *вътерлена*, *греда*, *дирек*, *дисаси*, *дрендица*, *цирило*, *тьдина*, *замёт* 'грижа', *кол*, *калпак*, *камбала*, *къмик*, *лесар* 'одър', *изплетен от клони*, *лесковина*, *нъчви*, *огн'иво*, *оевръл'ач*, *повратало*, *прача*, *сукал'ка*, *седлъ*, *сито*, *сърп*, *тойлага*, *тривидн*, *цедил'ка*, *чапрас*, *чембър*, *чешъл*, *шайна* и мн. др.

за вещества: *авъскдвица* 'ракия от вид сливи — афъски', *белтък*, *брдина*, *въсък*, *въсъчина*, *гроздовица*, *зел'анник*, *горчица*, *квасъц*, *лой*, *л'утенница*, *мачкан* 'вид ядене от сухо смесени хляб и сирене', *мездюина*, *мутеница*, *офорчик* 'преварено овче мяко', *превара*, *първоток*, *слидовица*, *спържа*, *тиковник*, *сушеница* и мн. др.

б) Отвлечени (абстрактни) нарицателни имена. В царибродския говор се употребяват сравнително голям брой абстрактни съществителни нарицателни имена. Те се обосновяват главно в две групи:

Названия за действия: *берба*, *борба*, *валба*, *веридба*, *весел'ба*, *загуба*, *женидба*, *сърцба*, *угодуба*; *бодеш*, *валеш*, *грабеш*, *гърмеш*, *ламтеш*, *патеш*; *оден'e*, *окан'e*, *маан'e*; *болешка*, *запъфка*, *кърштъфка*, *милъфка*, *настинушка*, *поженушка*, *редушка*; *клетва*, *молитва*; *мачкотина* 'мачкане или нещо, което е смачкано', *пъшкотина*, *цапотина*; *сърдн'a*, *черн'а*; *деглет*, *поддък* 'тръгване' и мн. др.;

Названия за качества: *гърдос*, *милос*, *младос*, *радос*, *старос*, *убос*; *горчицина*, *дебелина*, *дълбочина*, *жешчини*, *ладовини*; *беднота*, *греота*, *млогоат*, *срамота*; *голотий*, *дивотий*, *лошотий*; *немотий*, *мучнотий*, *проклетий*, *штуротий*; *модрин'a* 'синина върху човешкото тяло от удар или падане', *пустин'a*, *убавин'a*; *бодалък*, *инатлък*, *мискинлък*, *шмекерлък* и мн. др.

в) Събирателни съществителни имена. Най-често използвани събирателни съществителни имена в говора на селата от Царибродско са от типовете: *дървол'ак*, *камен'ак*, *клечорл'ак*, *кошула'ак*, *кончурл'ак* 'събрани на едно място и обръкани конци', *сламурл'ак*; *върбничор*, *девойчетор*, *дечор*, *железор*, *женор*, *клечор*, *циган'ор*, *палаишор* 'ловджийски кучета'; *багашерий*, *железорий*, *женорий*; *женор'а*, *мужор'а*; *дечурлига* и др.

г) Съществителни имена за единичност. В говора малък брой съществителни нарицателни имена се използват за означаване на единични предмети и явления: *гълтка*, *семка*, *трафка*, *трепка*, *трощичка*. Макар теоретически да е възможно образуването от тези имена на множествени форми, използването на изброените съществителни имена е ограничено главно в единствено число.

Граматически категории

Съществителните имена в царибродския говор притежават, както всички български диалекти и книжовния език, следните граматически категории: род (мъжки, женски и среден), число (единствено и множествено), форми за определеност и някои следи от стари падежни форми.

Род и число

Единствено число

Мъжки род. Всички съществителни собствени лични имена, завършващи на съгласна и назоваващи лица от мъжки род: *Асен, Боддан, Борис, Драган, Кръм, Марин, Стеван, Стойан, Тодор* и мн. др.

Съществителните нарицателни за лица, предмети, растения, животни, названия на действия, названия на качества и др., които имат твърда или мека краесловна съгласна: *брат, бубрек, друм, ръши, рак, рок, туپан, цер, кон, турутун; доплит, загден, засек, нален, налис, дерев, прест, присат, ръсип, ръстек; градеши, гърмеш, делеш, кърпеш, мокреш, палеш; мученик, посник, расипник; болник, грешник, недайник; голтак, залупник' глупав, малоумен човек', збутан'ак, напурн'ак 'лошо възпитан, нахален човек', бъзкол', вързол', гърчкол', свидол' 'завой'; црепул', гърцимул', крачул'; билкар, валгачар, вретен'ар, гърничар, кожувар; скрипец, зглобец, квасец, ногавец, гледец, вардак, вейач, пластач, простирач, штавач, огърлан' 'вид яка на риза', оптегач; новоселец, церозубавец, пешодец, многоизнайник и др.*

Нулевият родов показател е специфична особеност на съществителните имена от мъжки род. Общият брой на съществителните имена с нулев родов показател в единствено число представляват около 80% от всички съществителни от мъжки род.

Съществителни собствени и нарицателни за лица с краесловна фонема *-а*: *Веса, Гига, Кдла, Кдста, Милча, Мита; белча, глъфча, гърпча, к'дча, к'дрча, дълкша; дръпла, жмикла, жукла 'нисък, дребен човек', мижла, смъклла, штрокла 'физически слаб, мършав човек', штърблла, шугла; батакийа, бостанийа, инатийа, ловийа; башта, деда, юйка, чича и др.*

Съществителни собствени имена за лица, чиято краесловна фонема е *-о*: *Бошко, Въско, Герго, Г'око, Киро, Ленко, Марко, Митко, Рашко, Станко, Таско и др.*

Съществителни собствени и нарицателни от мъжки род, чиято краесловна съгласна х отпада, окончават на различни гласни фонеми: *Аспару, възду, гра, гре, мъ, пу, сме, стра и др.*

Съществителни имена — названия на месеци, които завършват на гласна *-и* и съгласна *-й*: *иануари, вевруари, май, юни, юли, септември, октомври, ноември, декември.*

Някои съществителни нарицателни имена, завършващи на съгласна *-й*: *бой, водопой, герой, завой, край, обичай, полицай, разбой, тъкачен стан, рай и др.* Те всички имат окситонно ударение.

Женски род. Съществителни собствени за лица и съществителни нарицателни за лица, предмети, действия, качества и др., които завършват на *-а*: *Билана, Брика, Веселка, Голубинка, Йагода, Каменка,*

Рътка, Цветанка; брада, водда, глава, дъска, женда, коза, мома, нога, офица, рука, торба; греота, малогата, срамота; проклетийа, штуротийа; дебелина, жешчина; валба, веридба, угодба; настинушка, поженушка 'втора женитба'; сърдн'а, черпн'а и др. Ограничена брой съществителни нарицателни имена, които завършват на различни съгласни (т. е. имат нулев родов показател): *есен, кал, лой, ночь, пепел, пролет, сол, тел и др.* Съществителни абстрактни имена — названия на качества, образувани със словообразователен формант *-ос(m)*: *гърдос, мълос, млъдос, ръдос, стъррос, юбос и др.*

Окситонното ударение е закономерно явление за двусрочните съществителни имена от женски род (вж. карта 31): *вода, глава, женда* и др. Този тип ударение срещаме и в други български диалекти — родопски те и др.⁴⁷

Среден род. Съществителни имена, които окончават на гласна фонема *-о*: *бранино, виндо, дърево, жито, кросно, месдо, млеко, око, платнидо, перо, селдо, сено, дро, чело; бутало, видало, гладило, драскало, цурило и много други.*

Съществителни имена, които окончават на гласна фонема *-е*: *грозе, гърне, дете, маче, сирене, йуже; бегане, маине, одене, окане, племене, предене; браниште, вървийште, збориште, леговиши, ориши, солашиши и др.*

При двусрочните имена от среден род обикновено ударението е окситонно: *виндо, млеко, селдо и др.* Същото явление откриваме в много други български диалекти.⁴⁸ В говора се срещат, макар и по-рядко, двусрочни имена от среден род с парокситонно ударение: *око, сено.*

Умалителните и увеличителните съществителни имена, които са образувани с общобългарските форманти *-е, -че, -ле, -енце, -иште*: *близне, бърце, държале,звизе,йуне,кутрде,мече; котле,кравле,кокошле,сливле,детенце,дървенце,котленце,носленце* (вж. карта 22); *градинче, гребулче, дръфче, рипче; детиште,жененште,кошариште,мужиште,ръжнеште и много други.* Словообразователният формант *-енце* е характерно българско словообразователно средство.

Умалителните имена с форманти *-е, -ле, -че* закономерно получават окситонно ударение: *близне, кравле, градинче*, а с формант *-енце* имат парокситонно ударение: *детенце, котленце.* Увеличителните имена с формант *-иште* имат парокситонно ударение: *детиште, жененште.*

С особени случаи. Съществителните имена от типа *кал, лой, пепел, пот, тел* (вж. стб. *калъ, лой, пепелъ, потъ, телъ* — всички от мъжки род) в царибродския говор са от женски род, т. е. както в книжовния език. В отделни села обаче някои от тези имена проявяват родово колебание. Става дума за известното в историята на българския език смесване на имената от *-й* основи женски род и *-о* и *-а* основи мъжки род. Това явление е познато на целия български език. Най-сложено е положението при съществителното *кал*, което в шест села е запазило стария род (мъжки) — Славине, Смиловци, Градине, Горна Невля, Крупъц, Искровци, в четири села се употребява в женски и в мъжки род — Цариброд, Лукавица, Нашушкивица, Долна Невля, а в останалите села се употребява

⁴⁷ БДА, т. 1, карти 95, 96; т. 3, карти 120, 121 и др., т. 4, карта 178.

⁴⁸ БДА, т. 1, карти 106—121; т. 2, карти 127—137, т. 4, карти 153—166.

бява само в женски род. Съществителното *лой* се употребява в мъжки род в селата Градине, Власи, Крупъц. Съществителното име *пепел* само в Цариброд се употребява в мъжки род, а в с. Нашушковица се употребява в мъжки и женски род. Някои съществителни имена се употребяват предимно в единствено число (singularia tantum): *васъл, кал, лой, мет, овъс, блат, пепел, поддък 'тръгване', пот, пречес, съл* и др.

В царибродския говор се употребяват няколко съществителни от общ род, които не променят формата си, когато се отнасят за мъже и за жени: *аймана, оройгрица, поселуша, смелчага, сплутетина* и др.: *Онаме смелчага къ башту си. Синъти е смелчага* и т. н.

Множествено число

Мъжки род. Съществителните имена от мъжки род образуват множествено число с окончанията *-ове, -е, -и и -ища*.

Едносрочни имена. Както в повечето български диалекти, в говора на царибродските села едносрочните съществителни имена образуват множествено число с окончание — *-ове/-eve: волове, гласове, градове, грълове, дърове, дръбове, дъждове, ѝлеве, зверове, зем'ове, иадове, класове, колдове, платове, плѫгове, прѫтове, рѣдове, сватове, синове, столове, сѣрпове, цѣрове.* След съгласните *ж, ч, ш* най-често се използова *-еве: грошеве, кълчеве, кошеве, ножеве.* Записани са редки изключения: *грюдове — Горна Невля; кошдове — Драговита, Нашушковица.* В с. Власи и гр. Пирот са записани две форми — *кл'чеве и къл'чеве.*

В отделни случаи окончание за множествено число е фонема *-e:* *глъс'е* (Лукавица и Долна Невля), *сѣрп'е* (Петърлаш, Власи).

Съществителното *колди* (с. Желиуша) се употребява вместо *колдове*, защото е образувано от *колдъц*, вместо от *кол.*

Като едносрочните съществителни имена от мъжки род с окончание *-ове* се образуват в множествено число двусрочни имена от мъжки род, които имат фонема *ъ* (от стб. *ъ* и от вмъкнат *ъ*) в последната морфема: *котъл — котлово, овън — овндое, оръл — орлово, петъл — петлово* и др.

С окончание *-ие* (от по-старо *и*) се образуват едносрочните съществителни имена като: *гос(t) — гдсие, гран — грание, клон — клоние, муж — мѫжье, сноп — сндие, сълп — сълпие* и др. Някои от посочените имена правят изключение: *гдсие* се изговаря като *гдск'е* (Бребевница, Искровци), *грание* се изговаря като *гран'к'е* (Долна Невля, Лукавица, Нашушковица), *клоние* се изговаря *клондое* (Смиловци, Цариброд, Желиуша, Градине, Пирот), *сълпие* се употребява успоредно със *сълпово* (Петърлаш, Болев дол) или само като *сълпово* (Бребевница, Бански дол) и др.

Съществителното име *дън* в повечето села се среща в множествено число с формата *дънове*, но в няколко села се употребява формата *дни* (Славине, Болев дол, Гуленовци, Долна Невля), а в с. Горни Криводол е открита форма *дъншта*.

Съществителното име *кон'* образува множествено число с окончание *-и:* *кdn'и.* В селата Смиловци, Желиуша, Горна Невля се употребява за множествено число формата *кон'две.* С окончание *-и* образуват множествено число още следните едносрочни съществителни имена: *бйци, вѣлици, зѣрци, зѣби, пѣрсти, рѣци.*

Многосрочни имена. Сравнително голям е броят на многосрочните имена, които образуват множествена форма с окончание *-е:* *бйвол'е, балкан'е, бостан'е, гарван'е, гердан'е, гѣлубе, камен'е, компире, кожуве, пашкул'е, петлицан'е 'домати', пѣрстен'е, рукавѣ, сукман'е, ѹглен'е, шаин'е 'царевични стъбла' и др.*

С окончание *-е* образуват множествено число и съществителните имена със словообразователен формант *-ар* (вж. карта 15): *билкарѣ, бѣчварѣ, волосарѣ, гайдарѣ, говедарѣ, градинарѣ, гробарѣ, гусларѣ, грънчарѣ, другарѣ, дѣрварѣ, йабълкарѣ, йагништарѣ, йайчарѣ, камен'арѣ, кожарѣ, козарѣ, кокошкарѣ, коледарѣ, кон'арѣ, краварѣ, крушарапе, магариштарѣ, медарѣ, мек'ичарѣ, мечкарѣ, млекарѣ, надничарѣ, обуштарѣ, опънчарѣ, офчарѣ, пастирѣ, пилиштарѣ, свадбарѣ, свин'арѣ и др.*

В с. Нашушковица и Пирот се откриват форми с окончание *-и* успоредно с окончание *-е:* *градинари — градинарѣ, жетвари — жетварѣ, козари — козарѣ; балкани, бйволи, гѣлуби, рукави.*

Множествените форми на съществителните имена от мъжки род със словообразователен формант *-ар* имат винаги окситонно ударение.⁴⁹

Съществителните имена, които имат словообразователен формант *-ац*, проявяват колебание между окончание *-е* и окончание *-и* в множествено число: *ковачѣ, косачѣ, орачѣ, пластачѣ⁵⁰; вардачи, вѣячи, вѣрзачи, збирачи, ковачи, кѣркачи, мазачи, пийачи, поткарувачи, риначи, сейачи, товарачи, штавачи* и др. Формите с окончание *-е* без изключение имат окситонно ударение.

Подобно колебание откриваме и при съществителните имена на *-ин*, който във формата за множествено число изпада: *арнаути, бек'ари, сврѣи, миск'ини, сел'ани, сѣрби, тѣрци; грациан'е, сел'ан'е, сѣрбе, цѣган'е.* В Пирот всички имена от този тип имат в множествено число окончание *-и:* *гра'ани, сел'ани, чобани* и др.

Формите за множествено число с окончание *-и* образуват словообразователните типове с форманти *-ак/-ак, -ник и -иц:* *бедн'аци, бробинци, голтаци, дебелати, диващи, набожн'аци, новащи, натурн'аци, растурн'аци, сел'аци, сѣрбол'аци, безбожници, изѣдници, л'убдовици, мазн'ици, мизерници, мученици, нѣайнци, пресѣлници, работници, расийници, ск'итници; арапици, бежанци, вѣшенци, големици, готованци, жѣмбафици, загорци, мушкарци, мѣрзелифци, мѣртафици, нашенци, пѣскафици, пришелци, светци, старци* и др.

Няколко съществителни имена, които завършват в единствено число на *-ък*, също образуват множествено число с окончание *-и:* *опѣнък — опѣнци, чорапък — чорапци* и др.

Пред окончание *-и* съгласните *г* и *к* преминават в *з* и *ц:* *йадук — ѹадуци, сел'ак — сел'аци, кофчѣгът — кофчѣзи.*

Гласна *-ъ* от форманта *-ъц* изпада във формата за множествено число: *братанъц — братанци, загоръц — загорци.*

Съществителното име *брат* образува множествено число с окончание *-а:* *брайк'а.*

Женски род. Най-често среяното окончание за образуване на формите за множествено число е фонема *-е:* *брѣде, бѣле, вѣце, верїге, вѣле,*

⁴⁹ БДА, т. 3, карта 137; т. 4, карта 169.

⁵⁰ Пак там.

врбе, въшка, глъве, гръде, гъске, дръе, дъле, дъше, дъске, звезде, ѹгле, ѹетърмътле, жъне, клисѫре, кѣзе, кокѫшк'е, копин'е, кѣсе, крѫше, ливаг'е, менг'уше, мѣтле, мдоме, ногавище, обге, дѣре, пѣре, планине, рѣке, свѣче, сѣstre, сливи, снайе, стѣне, стѣне, сѣлзе, тѣрбе, тѣраве, трице, тѣле, чаше, чѣрк'е, чорбе, шушенице и др.

Както в мизийските, тракийските и други български говори,⁵¹ ударието е парокситонно (вж. карта 31): глъве, кѣзе и др. Изключения има в съвсем редки случаи с пропарокситонно ударение: ногавище, планине.

Окончание -и се използва само за образуване на множествените форми на ограничен брой съществителни от женски род, завършващи на съгласна: болести, дл'ани, нѣчи, ѹутрини, рѣдости и др. В някои села в множествените форми на имената като болести, рѣдости фонемата т от словообразователния формант изпада: болеси, рѣдоси (Славине), болес'е, рѣдос'е (Крупъц, Нашушковица). При този тип имена от женски род окончание -е в много случаи е известило окончание -и: болесте, кѣсте, ѹутрине, рѣдосте (Искровци, Горна Невля, Драговита, Борово, Суково, Петърлаш, Крупъц, Нашушковица, Болев дол). Открива се, че в някои села процесът е в междинна степен: болести, кѣсти, ѹутрини, рѣдости, но и болесте, болест'е, рѣдосте (Смиловци, Градине, Цариброд). В с. Горна Невля единствено нѣчи е образувано с окончание -и, останалите случаи са винаги с -е и т. н. Интерес представляват формите костѣве, ночѣве, свѣче, които са записани в с. Горни Криводол.

Изобщо при образуването на множественото число на имената от женски род, завършващи на съгласна в единствено число, картицата е много пъстра, което показва една тенденция за разпространяване на окончание -е и върху съществителните имена, които завършват на съгласна.

Среден род. Окончанията за образуване на множествено число при съществителните имена от среден род са най-разнообразни.

Много употребявано окончание е -а (-'а): блата, влакна, гнезда, говѣда, дѣра, зѣрна, крила, кросна, местѣ, пера, платна, писма, рала, ребра, селѣ, сѣрца, црева; лоз'а, пол'а, цвет'а. С -а образуват множествено число словообразователните типове, които имат формант -иши, -ло (-ло, -ило), -иво, -енце, -ена; бранища, гндища, грдища, зѣрища, землища, игрища, кѣрстовища, легдовища, моргузища, огнища, равнища, селачища, пасища; буталѣ, вѣрзлѣ, гладилѣ, греблѣ, цурилѣ, клепалѣ, косилѣ, кречеталѣ, наметалѣ, острилѣ, пушкилѣ, ступалѣ, точилѣ; варивѣ, горивѣ, плетивѣ; детенца, дѣрвѣнца, козлѣнца, нослѣнца; имена, коленѣ, раменѣ. Посочените форми са закономерни за говора на всички населени места (с изключение ѹмета в с. Искровци).

С окончание -та образуват множествено число обикновено умалителни съществителни имена с формант -е: бардѣта, близнѣта, езичѣта, ѹужѣта, ѹунѣта, пїлета, мечѣта, телѣта. За същия словообразователен тип са характерни и множествените форми на -тийа: врапчетѣйа, девойчѣйа, ѹужетѣйа, гѣрнетѣйа, котлетѣйа, момчетѣйа.

С окончание -иши образуват форми за множествено число следните съществителни имена: ѹагнища, ѹарища, магарища. Среща се и формата цѣк'ишица успоредно с формата цѣк'ета, която е по-слабо разпространена.

⁵¹ БДА, т. 1, карти 100, 101; т. 2, карти 141, 142 и др.

В отделни имена е налице окончание -тина: ѹужетѣна, ждребетѣна и -чина: телчини, прашчини.

В множествената форма на Ѹко и Ѹо откриваме окончание -и: Ѹчи, Ѹши.

Двусричните имена от среден род в множествено число закономерно имат ударение върху последната сричка: крила, пера, платна, селѣ, сѣрца и др. И това явление откриваме в много източни и западни български говори.⁵²

Б ройна форма

За означаване броя на предметите и явленията в царибродския говор, както в целокупния български език⁵³, съществува специална форма за съществителните имена от мъжки род, по произход стара двойствена форма.

За лица: Три брайк'а, два братофчѣда, три войнїка, два зѣта, два мѫжа, три прѣш'ака, пет пѣтника, два свѣта, пет сѣна, три унѣка, шес ученика, пет човѣка и др.

За животни: Пет вѣла, три козѣла, два овнѣ, два орѣла, три коп'а, два петлѣ. Формите два овѣна, два орѣла, три петлѣ са записани в Цариброд, Петърлаш, Бребевница, Гуленовци, Болев дол и Сенокос.

За предмети: Три грѣбена, дѣсет котлѣ, два кѣша, два лѣкта, два мѣсѣца, дѣвет мѣтра, три ножа, два пешкира, пет рѣга, два рукава, пет сандѣка, три снѣпа, два стѣла, сѣдѣм чешл'а. Бройната форма на съществителното дѣн е дѣна: три дѣна. Тази форма се среща във всички села.

Имена с форма само за множествено число

В царибродския говор се употребяват ограничен брой съществителни имена (*pluralia tantum*), които имат само една форма и тя се приема като форма за множествено число: врѣта, гѣче, клѣши, дисаи, кѣла, ночи, трице, ѹста.

Падежни остатъци

В царибродския говор аналитичното изразяване на старите падежни отношения е особено типична черта за цялата система. Изключенията са малко на брой. Както и в някои български говори — трѣнския, родопските, централно-балканските и др. — в този диалект са запазени остатъци от по-старото синтетично състояние на езика.

Имайки пред вид, че царибродският говор през последните пет-шест десетилетия е откъснат от другите диалекти и изпитва чуждоезиково влияние, върху проблема за остатъците на падежните форми беше обрънато специално внимание. Като се излизаше от теорията, че всеки падеж има два плана — план на съдѣржанието (т. е. неговото падежно отношение) и план на изразяването (т. е. неговата падежна форма), — още в

⁵² БДА, т. 3, карти 139—142; т. 4, карти 176, 177, 179 и др.

⁵³ БДА, т. 4, карти 214, 215 и др.

началото на това изследване (1977 г.) беше съставена специална програма. Нейната основна идея беше да се съберат абсолютно от всички села (по специален въпросник) сегашните форми и начини за изразяване на старите, най-типични за всеки падеж отношения. Събраният диалектен материал показва следното:

1. Падежни остатъци при имената от мъжки род единствено число:
а. Аналитично изразяване на родително притежателно отношение.

За лица: *Они телето на Асена загубише. Йучера виддо у горуту кон'т на Стевана. Воловете на Стевана отидоше у рекуту. Кравата на Стойана пасеше по пътът. Кошулата на Димитра е омърлана. Децата на Ивана су добри работници. Е па ондо се знае дъка жената на Петра младу добре слуша у ѹжути на старите.*

Формите като *на Стевана, на Стойана* и т. н. са обичайни за езика на най-възрастното поколение. Обаче макар и рядко се срещат и примери като: *Окни на Стеван чёркуту. Употребата на именителната форма с предлог на за изразяване на родително притежателно отношение като явление се среща доста често в говора на младото поколение: Йа чекам на Асен оғчете. Сакам да видим к'ико че напраи на Тодор момчето у Сдуйу и др. под.*

За предмети: *на дворът вратата, вратата на сбуту, острилото на ножът, повърталото на разбийт, чорбата на пасулът* и др.

Във всички села родителното притежателно отношение при неодушевените предмети от мъжки род се изразява с формата за именителен падеж и предлог на, т. е. аналитично.

б. Изразяване на винително падежно отношение.

За лица: *Богдана га виддо ѹа у кърчумту. Сакам Петра, реко, и повиши нийшто не знам. Okam Нюфка да се върне, оти има работу ддма. Okni Миладина да га видим, Чекам Стойана у село да идем и др. Тези форми се срещат в говора на всички поколения, но в езика на младите се появяват и беспадежни форми: Okam Михайл да идем у Драгоман на работу. Нечем да га видим Тодор и др.*

За предмети: *И ѹа виддо камикът на байрът. Ona видела бретът, ама биле долеко от н'ега. Гледал, гледал градът и се иадосал. Деда узъ стомът и улее у сбуту. После он минул мостът, немало нийшто тъмно да стане. Три дъна че плевимо ечмикът и после че видимо, Булката че подреди дарът и т. н.*

Без изключение в говора на всички села винителното отношение при неодушевените предмети се изразява с формата за именителен падеж.

в. Аналитично изразяване на дателно отношение.

За лица: *И на Петка дай малко пъре. Реко на Драгана да дойде прет съветът. Ти даде на Стевана по-голем дел. Каза на Ивана. Йа даде на Ивана све што имамо ддма. Каже на Марка да чека с н'ега. Даде ли на Милча матикуту и др. (вж. карта 18).*

Изврояване на дателната с родителната форма при имена на лица е закономерно явление в говора на всички села. Покрай тези случаи спорадично се срещат примери с дателна падежна форма: *Каза Иванию, Дадо Стойану* (Горни Криводол, Лукавица, Долна Невля). В диалектния материал е записан и пример, който показва междуна степен на това изрояване: *На Петку каже да ми не ѹутре*. Остатъци от форми за дателен

падеж има и в други български диалекти⁵¹ (пирдопски, тракийски и родопски). В езика на младото поколение се срещат по-често беспадежни форми за изразяване на дателно падежно отношение: *Каже на Иван, че дънъска съм у село. Дадо на Милчо све и др.*

За предмети: Дателното отношение при названия на предмети без изключение се изразява аналитично, т. е. с формата за именителен падеж и предлог на: *Каже на камикът, он че те разбере по-добре од н'ега. Okni на балканът, он може да те чуе и др. под.*

г. Аналитично изразяване на творително-инструментално отношение.

В царибродския говор творителното (инструменталното) отношение се изразява аналитично, т. е. чрез предлог и формата за именителен падеж (вж. карта 31). *Режем лебът със нош. Копамо със копач. Нийе опремо със рало или със плук. Он живеи под байрът. Н'егдевата ѹжа ѹе нам пътът и др.*

д. Аналитично изразяване на локално отношение. Имената от мъжки род нямат падежни форми за изразяване на локално отношение: *On живеи у градът. Нийе дънъска че одимо у балканът и др.*

2. Падежни остатъци при имената от женски род единствено число:

а. Аналитично изразяване на родително отношение: *офцата на Марку, мъжът на Стефку, вратата на ѹжути, чамът на сбуту*. Старото родително отношение се изразява с предлог +агломеративна форма на -у.

б. Аналитично изразяване на дателно отношение: *Дай Иорди ложицуту и Дай на Иорду ложицуту. Кажи Борки, че съм ддма и Кажи на Борку, че съм ддма. Кажи на стенуту, по че те разбере*. В царибродския говор за изразяване на дателно отношение навсякъде се употребява общата агломеративна форма с окончание -у и предлог на, само при личните имена успоредно с агломеративната форма се употребява и по-стара дателна падежна форма с окончание -и (*Иорди, Борки*). Тази дателна форма много рядко може да се срещне, и то само в говора на най-старите информатори.

в. Изразяване на винително отношение: *Okam Марку. Гледам чёркуту. Виддо рекуту. Узни метлуту*. Употребата на старата винителна форма за изразяване на винително падежно отношение е закономерно явление навсякъде в селата при всички информатори и речеви ситуации. Тази падежна форма е поела в същност функциите на всички стари падежи без именителния.

г. Аналитично изразяване на творително отношение: *Че идемо със Върку на н'ибути. Ona иаде само със ложицуту. Работимо сваки дън над горуту*. Отношение за творителен падеж не се изразява със специална форма за творителен падеж, а чрез агломеративната форма и съответния предлог: *под, над, с и др.*

д. Аналитично изразяване на отношение за местен падеж: *Въз дън ткайем у сбуту. Ona стой у лел'у Славену сваки дън*. Отношението за стар местен падеж се изразява само с агломеративната форма и съответния предлог.

И така диалектният материал показва, че в царибродския говор имената от женски род в единствено число имат форма за именителен падеж

⁵¹ С. Стойков. Цит. съч., с. 149, 86, 90 и др.

и обща форма (стар винителен облик) за всички падежи. Освен това в една ограничена група имена (собствени лични имена) в говора на най-старите информатори успоредно с предложната употреба на агломеративната форма се среща и специална безпредложна дателна форма с окончание *-и* (*Йорди от Йорда, Борки от Борка*). Без съмнение е, че се отнася за стара дателна форма, която отдавна е загубила своята функция и днес нейната употреба е силно ограничена.

С това се изчерпват малкото остатъци от синтетичния строй на говора и в областа на имената от женски род в единствено число.

3. Падежни остатъци за имената от среден род единствено число. В царибродския говор, както навсякъде по територията на българския език, имената от среден род нямат специални падежни форми. Диалектният материал показва това по много категоричен начин: *церâчката на детёто, главината на колдто; Дай на детёто леп. Окни кûчето. Ўзни детёто. Видъд кônчето. Че стоймо у селô само у нèдел'у. Змиâтата минù под телёто* и др.

4. Падежни остатъци при съществителните имена в множествено число. В множествено число аналитичното изразяване на падежните отношения е пълно, защото липсват специални форми: *Мужёте работоеше на кариेруту. Дрёете на мужёте су мòкре. Окни мужёте да одимо у селô. Кажи на мужёте. Йà че работим със мужёте. У старо време же-нёте предееше млðго. Косёте на женёте бёоше по-дðлзе. Кажи на же-нёте дёка че идёмо. Окни женёте. Он работи само със женёте. Телетий-та пасёоше у горуту. Изгдните мўите на телетийата. Изгдни телетий-ата от пùтът. Окни на телетийата. Крâвата пасё със телетийата и мн. др.*

Анализът на падежните остатъци доказва, че царибродският говор се развива по пътя на аналитизма. Особен интерес като доказателство за този извод представляват формите, които са свидетелство за един междинен етап в развитието на диалекта от синтетизъм към аналитизъм: *Окни на Стёвана. Он дàде на Иванку све што ѹмаши. Дай на Йорди ложицту. Кажи на Борку ѹтуре дън да стâне по-рано. На Пётку кажи да мîне ѹтуре и др.*

5. Звателна форма при съществителните имена.

Мъжки род. В царибродския говор употребата на звателна форма при собствените лични и при нарицателните имена за лица е редовна. Най-често срещаните форми при собствените лични имена от мъжки род са: *Димитре, Драгане, Ивâне, Йордане, Пётре, Стёване, Стойане* и мн. др.

С окончание *-у* образуват по-рядко звателна форма нарицателни имена като: *говедàру, градинàру, краvàру* и др.

С окончание *-о* образуват звателна форма имена, завършващи на гласна *-а*: *Вàса — Вàско, арманцийа — арманцийо.*

Съществителни имена, които завършват на гласна *-о*, нямат специална звателна форма, т. е. използват именителната форма за звателна: *Бодико, Вàско, Вèнко, дядо, чѝчо* и др. Така образуват звателна форма и деминутивити от типа *краvàрко, офчàрко* и др.

Женски род. Най-често тези имена образуват звателна форма с окончание *-о*: *Вёно, Димитрино, Елёно, кàко, Лил'ано, Магдалино, Магдо, мамо, Невёно, Пёно, Радо, Стâно, Тино, чёрко.*

Собствените лични имена, които имат словообразователен формант *-ка*, образуват звателна форма с окончание *-е* (вж. карта 20): *Вèрке, Здрâфке, Златке, Ивânке, комшийке, Мîлке, Рîске, Свайл'к'е, Стânке* и др. Изключение прави звателната форма от *Дárка* — *Дárко* (с. Искровци). В с. Горни Криводол се срещат формите *стрину, тётку* и *чёре* (от *чёрка*).

Среден род. Обикновено имената не променят формата си, когато окончават на *-е*: *брàтънче, девойче, добычче, козлè, кокошлè, момчè, пилье, пильенце, рàпче* и др. В по-ограничени случаи, ако ударението е краевословно, то се извества в звателната форма: *детè — дете, зв. форма; телè — тèле, зв. форма и др.*

Членуване

Съществителните имена в царибродския говор закономерно и последователно се членуват. Известно е, че българският език единствен сред славянските езици притежава категорията определеност.

Единствено число

Мъжки род. Членната форма за съществителните имена от мъжки род в единствено число е *-тъ*. Тя привлича ударението върху себе си в по-голяма част от едносричните съществителни имена: *брегът, вратът, гладът, гласът, градът, гърбът, кумът, мужът, носът, плугът, синът, сънът, часът* и др. Записани са следните изключения: *брегът, градът, носът* в с. Нашушковица, Бански дол, Драговита, Поганово.

В царибродския говор се срещат, макар и по-малко на брой, едносрични съществителни имена, които при членуване не променят мястото на ударението: *вòлът, зётът, лёбът, лисът, мòсът 'мостът', овòсът, кônът* и др.

При членуване едносричните съществителни имена *дън, сън* имат окситонно ударение и твърда съгласна пред членната форма: *дънът, сънът*. Твърда остава съгласната пред членната форма и в съществителното *кон* — *кônът*, но ударението е парокситонно.

При членуване на двусрични и многосрични съществителни имена от мъжки род в единствено число ударението по правило не променя мястото, което заема в нечленуваните форми: *амбарът, балкâнът, вётърът, дёверът, добитъкът, езикът, животът, кâmикът, капакът, кафтдрът, качамакът, кожуовът, коминът, котълът, майсторът, нардът, огънът, сандъкът тиганът, човекът* и мн. др.

Както във всички български диалекти, така и в царибродския говор съществителните имена от мъжки род, образувани със словообразователни форманти *-ар* и *-ач*, имат без изключение парокситонно ударение при членуваните свои форми: *бъчварът, вал'авичарът, винарът, воловарът, вратарът, временарът, гайдарът, говедарът, гробарът, гърничарът, дъребарът, зайчарът, златарът, набълкарът, шагништарът, камен'арът, каруцарът, кл'ушарът, кожуварът, коларът* и мн. др.; *бегачът, вардачът, вейачът, водачът, вързачът, гледачът, збиражът, косачът, къркачът 'пияницата'; мазачът, мерачът, орачът, пластачът, помагачът, пударът* и мн. др.

Материалът показва, че членната форма за мъжки род независимо от мястото на ударението и характера на фонемата пред нея е неизменно *-тъ*.